

Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia

MICHAL SLIVKA

Územie Spiša nachádzajúceho sa v severovýchodnej časti Slovenska tvorí Popradská a Hornádska kotlina s príslušnými pohoriami, z ktorých dominujú Vysoké Tatry. Do krajinej scenérie zapadá i mimoriadne množstvo stavitelských pamiatok, pestrá skladba obyvateľstva, ktoré spolu formovali jeho mentalitu, či dušu podtatranského človeka. Nepochybujeme o tom, že k formovaniu duše Spišiakov prispeli v jednotlivých vývojových etapách aj rehoľné spoločenstvá, z ktorých mnohé svojou aktívnou ovplyvňovali široké okolie a tým presahovali vlastný regionálny rámec.

Keď som si tému na rokovanie našej konferencie vybral práve z oblasti, kde sa ona uskutočnila, nie je to náhoda a nevyplýva to ani tak z vlastného pracovného zamerania, či rodáckeho entuziazmu. Senzuálnosť zvolenej témy zapadá do rámca pracovného rokovania, ale hlavne faktu, že na tomto malom historickom území (o rozlohe 3 668 km²) v období stredoveku registrujeme veľké zastúpenie pôsobností rôznych rehoľných spoločenstiev, pokiaľ zrejme kartografické zoskupenie porovnáваме s ostatnými regiónmi Slovenska. V našom informatívnom príspevku mienime zároveň predostrieť niekoľko závažných a problematických otázok pre diskusiu, korigovať isté predstavy na základe nových poznatkov, a zároveň naznačiť isté východiskové body, za ktorými naše bádanie by sa malo uberať. Doposiaľ totiž nevyriešenou otázkou zostáva základný problém prenikania kresťanstva na toto územie, v ktorom vystupujú dve základné tézy: pozvoľné prenikanie za pôsobenia benediktínov-eremitov (teória J. Kútnika) a kristianizácia uskutočňovaná zhora — ako zjednocujúci faktor centralizujúcej feudálnej ideológie. Doklady k doloženiu obidvoch téz, pochopiteľne pri pohľade na počiatky tohto procesu, nám priamo chýbajú, aj keď isté náznaky vykazujú archeologické pozorovania. Nemusíme zdôrazňovať, že prijímanie a prijatie kresťanstva však ešte neznamenalo vznik cirkevnej organizácie v krajine.

Najdiskutovanejšou otázkou, ktorá zaujíma odbornú verejnosť, že do akej miery možno rátať už s veľkomoravským vplyvom kresťanstva v periférnych oblastiach, pričom odpoveď sa hľadá vo výpovedacej schopnosti archeológie. Na veľkomoravskom hradisku na Čingove sa zistili prvé kostrové hroby s obsahom typických veľkomoravských šperkov a predmetov, čo sa v pohrebnom rite považuje za istý vplyv kresťanstva. Žiaľ, plocha hradiska nebola systematicky a v kompletnosti preskúmaná (Šalkovský 1982). V intenciách takejto chronologickej prípustnosti vystupuje i práca J. Kútnika (1969, 1982), ktorého zásluhou je, že prvý upozornil na problematiku pustovníkov a pustovní vo včasnom stredoveku, aj keď jeho hypotézy P. Ratkoš považoval za „viac ako smelé“ (Ratkoš 1971, s. 595), no rada bádateľov ich akceptuje (J. Beňko, A. Bagin, F. Uličný a iní). J. Kútnik istou analýzou topografických názvov typu Mních, Mníšek, Ipolt a i., ako aj príznačných patrocínií eremitského pôvodu: Radosnej Panny Márie (čiže Narodenia PM), sv. Jána Krstiteľa, sv. Martina Turského, sv. Antona pustovníka, Všetkých svätých a Najsv. Trojice, vyskytujúcich sa v bezprostrednej blízkosti lokalít s nápadnými mníšskymi pomenovaniami a tvoriacich s nimi uzavretú sústavu — dochádza k jednoznačnému uzáveru: vidí v nich hustú a pozdĺž ciest do Vislanska vybudovanú sieť erémov, v ktorých ešte pred rokom 1020 účinkovali mnísi z benediktinského opátstva sv. Hypolita na Zobore. Tí mali na sta-

rosti externé misie za účelom kristianizovania Slovienov v periférnych oblastiach Veľkej Moravy (Kútnik 1966, 1982). Kritickou analýzou ním používaných prameňov sme v mnohých prípadoch dospeli k odlišným výkladom, o ktorých pripravujeme samostatnú prácu. Nie v každom názve typu Mních možno vidieť relikv pustovne, nakoľko často šlo o prirodzené skalné útvary, ktoré svojím tvarom pripomínajú mnícha (prípád ležiaceho mnícha v katastri Kyjova v Šariši). Na Spiši existujú dve obce s týmto odvodeným názvom, a to Mníšek nad Hnilcom a Mníšek nad Popradom. Prvá z nich je prvýkrát písomne doložená v roku 1255 ako „locus Heremitorii“ a druhá sa v metačnej listine z roku 1323 uvádza ako Heremita, teda pustovňa, kde v novoveku vznikol terajší Mníšok (Beňko 1985, s. 172). V metách Gelnice z roku 1290 sa spomína „domus Heremita“ (CDH V, 3, s. 491) a v nasledujúcom storočí je to už villa alebo possessio Heremita, Remethe (Kútnik 1982, s. 111). Nie náhodou sú v obidvoch dedinách doložené identické patrociniá sv. Kríža, čo je istým kľúčom k dešifrovaniu pustovníkov. Podľa našej mienky išlo o pustovníkov sv. Ptvla, ktorí sa v priebehu 13. storočia pretvorili na reholu pavlínov. Iniciátorom tohoto aktu bol ostrihomský kanonik Euzebius, ktorý v pohorí Piliš zhromaždil tam žijúcich pustovníkov, pre ktorých v roku 1246 postavil kláštor s kostolom sv. Kríža na lokalite Szentkerest (v prameňoch sa uvádzajú ako „fratres sancte crucis de heremo“ podľa augustiniánskej rehole (Kisbán 1938, s. 15—23; Elm 1987). Kult svojho patriarchu zanechali v neďalekej dedine Jaklovce (dolina Hnilca), o ktorej vieme, že tam bola exemptná fara, podliehajúca priamo ostrihomskému arcibiskupovi a dozorevala ju ostrihomská kapitula. V metačnej listine z roku 1277 sa oproti sútoku Hnilca a Hornádu povedľa Strohej horky spomína „sessio heremite Walatk“ (Borsa 1961, č. 2773) a neskoršia správa z roku 1284, keď gelnickému mešťanovi Hekulovi (či Jekulovi, zakladateľovi Jakloviec) daroval kráľ Ladislav IV. lesnaté územie povedľa starej cesty zo Spiša do Jasová, na ktorom „kedysi (quondam) dlhšiu dobu pobudli (morabantur) eremiti“ (CDH V, 3, s. 247). Časový rámec písomných správ, ako aj príznačné patrociniá v Mníšku nad Hnilcom a v Jaklovciach vylučujú mienky starších historikov V. Chaloupeckého (1923, s. 180) a J. Vencku (1942, s. 282), ktorí v Hnilcovej doline pripúšťali pustovníkov z jasovského premonstrátskeho kláštora, event. ešte staršiu vrstvu benediktinských eremitov (Kútnik 1982, s. 111-112).

Pavlíni však na Spiši v období stredoveku svoju kláštornú komunitu nevytvorili, ako sa to stalo v prípade Lefantoviec. Tam nad obcou v tzv. Jánskej doline (v prameňoch vystupujúcej ako Januswelge) pôsobili eremiti pri kostole sv. Jána Krstiteľa, pri ktorom im v roku 1369 magister Michal založil pavlínsky kláštor (Mikulova 1992). Mnohé dochované názvy typu Remete súvisia s mohutnou expanziou pavlínskej rehole v okolitých krajinách (Juhoslávia, Maďarsko, Ukrajina, Rumunsko — Kisbán 1938, s. 43, 323-326; Kovács 1987, s. 119, 123; Gyöngyösi 1988, s. 228-229 + index). Chotárne topiká sledovaného typu v spišskej oblasti (napr. v katastri Olšavice pole Remeta), doložené aj v metáciach stredovekých listín (Heremita nad Vyšným Slavkovom) nedovoľujú jednoznačný výklad, aj keď budúce analytické miestopisné štúdium zaiste prinesie želatelné výsledky. Pustovnícky život v stredoveku poskytuje dojem anarchickej a neorganizovanej mníšskej spleti už len z dôvodu, že každý pustovník je jedinečný prípad a spoločné znaky sa tu vzájomne prelínajú. Eremit je vždy miesto, podmienka poznania Slova a meditácie Písma, teda napĺňania „prázdneho priestoru“ mníšskej samoty. Istá skupina pustovníkov bola fixovaná na jediné miesto, ale väčšina túto stabilitu nemala. Často sú putujúci v tradičnom význame slova, kde slovo „peregrinatio“ znamená nie púť, putovanie, návštevu nejakého posvätného miesta, ale dobrovoľný exil (podrobne Leclercq 1961, s. 37; 1963, s. 169). Eremitická nestabilitosť sa prejavovala nielen v priestore, ale i v časovom trvaní. U pustovníka to mohlo byť istou životnou fázou, ktorá je na začiatku konverzie ako prípravy na život v kláštore, alebo na konci života ako korunovanie existencie vedenej v mníšskej komunite, resp.

i striedanie obdobia v izolácii a v kláštore. To je ovšem faktor individuálnej formácie v konkrétnych podmienkach života v samote, kde vlastne napodobňuje Ježiša Krista v jeho pôste a modlitbách. Iné skupiny závislých pustovníkov, event. kongregácie pustovníkov sa podieľali na kultivovaní prostredia na kristinizácii kraja (napr. benediktíni, kamalduli a i.) (Kútnik 1982, Sydow 1963). Mnohé stopy pustovníckeho mníšstva v toponymii Slovenska bude potrebné skúmať „prípád od prípadu“. Týka sa to miest, ktoré sa nazývali Dysert alebo Desertum, príp. Raj, Paradis, obývané pustovníkmi a potom „desertované“ (opustené). V takomto význame možno chápať i pasus darovacej listiny zakladateľa Jakloviec z roku 1284, kde na darovanom území „quandam silvam nostram desertam“ kedysi žili eremiti (quondam Heremitaе morabantur — CDH V, 3, s. 247). Pustovnícky život najväčšmi približuje človeka k rajskejmu životu, o čom sa vyjadrili už viacerí cirkevní otcovia. Tak napr. sv. Peter Damián, ktorý veľmi presadzoval asketicko-mystický ideál pustovníkov, ich miesta nazýval „pozemským rajom“; Bruno Querfurtský zasa prirovnal „sede in cella quasi in paradiso“ (Danielou 1954; Gnädinger 1972, s. 108—113; hlavne Colombas 1961). Kláštor — mníšska komunita má už v pozemskom živote predstavovať raj, aby sa v ňom dal „počuť hlas Boha chodiaceho po raji“ (1 M 3, 8), t. j. predstava, uplatňovanie záhrady Božej — predstupeň neba. Preto aj miesta, kde pustovnícke mníšstvo pôsobilo, sa nazývali Rajom, ako sme už na to upozornili v prípade Slovenského raja, ktorému pomenovanie dali kartuziáni (Slivka 1988, s. 433). Na Spiši okrem pomenovania prírodného útvaru Kamenný raj v pohorí Braniska sa stretávame s dvoma názvami, a to v chotári Spišskej Belej — „Paradiz“ (tam kostol sv. Antona-pustovníka!) a „Raj“ v lesnej časti katastra Spišských Vlách, prechádzajúceho do katastra Olcnavy (dolína). V tejto časti je zaniknutý kostolík sv. Jána Krstiteľa, patriaci v stredoveku osade Janovce, doloženej v prameňoch ako terra Janchonis (roku 1311), respektíve villa Johannis (v rokoch 1312, 1317, 1399 — Fekete 1934, s. 124). Osada v priebehu stredoveku zanikla a pri prestavbe románskeho kostola v Spišských Vlachoch prešlo i patrocínium na prestavaný kostol, a patrón bol uplatnený aj v znaku mesta. Do rozsiahleho chotára Sp. Vlách (villa Latina) okrem tejto osady (villa Iohan) patrila aj susedná Olcnava, ktorá v listine z roku 1312, resp. 1317 sa uvádza ako „Altnow, quae villa Albi Didrici appellatur“ (Sedlák 1987, č. 263, s. 131). Tamojší filiálny kostolík bol zasvätený Radostnej P. Márii, čiže Narodenia P. Márie (v roku 1487 sa uvádza „capellam seu Ecclesiam s. Mariae Christiparae, t. j. Sv. Márie Panny Rodičky Krista — Trochta 1969, s. 65; k patrocínium Kútnik 1969, s. 74), a jeho základy boli v roku 1985 odkryté a datované na začiatok 13. storočia (Javorský 1986, s. 111, obr. 42). Sv. Ján Krstiteľ — „princeps heremitarum“, ktorého ako model eremitského života (Gnädinger 1972, s. 96—97) uplatňovali predovšetkým benediktíni-eremiti (por. Colombas 1961, s. 149 a 167n., Špidlík 1983, s. 85, 177, 264 a 384). Pritom les (lat. silva) s pustatinou (eremus) v synonymnom slova zmysle vyskytujúcom sa v stredovekých latinských legendách (Gnädinger 1972, s. 97 v pozn. 11 a s. 211, 215; hlavne Bosí 1967a), bol najčastejším miestom pobytu pustovníkov (porovnaj legendárneho Gúnthera (čs. Vintř) pôsobiaceho v lesnej samote na českej strane Nordwaldu a súčasníka Svorada (pozri Grundmann 1963, s. 73—77). Lokalita Janovce v spišskovlašskom lese zvanom Raj si vyžaduje dôkladný archeologický prieskum. Hypoteticky možno uvažovať s pustovníčením benediktinských rehoľníkov z kláštora na vrchu sv. Martina pri Spišskej Kapitule, vzdialeného asi 8—10 km, čo bolo bežným zvykom dobrovoľného „exilu“ mníchov, samozrejme s povolením opáta kláštora (napr. pustovník Gúnther bol rádovým mníchom kláštora v Altaichu, odkiaľ v roku 1008 odišiel na horu Ranzinberg, vzdialenú tri až štyri hodiny od kláštora; podobne ako jeho súčasník Svorad, ktorý z „krajiny Poľanov“ prišiel do kláštora sv. Hypolita na nitrianskom Zobore a neskôr so svojim žiakom Benediktom pustovníčil v lese niekde v okolí Trenčína — Kútnik 1969, s. 61). V akčnom rádiuse 8 až 15 km od kláštora v Spišskej Kapi-

tule sa nachádzajú topiká typu Remeta (Olšavica), resp. Heremita (Vyšný Slavkov).

Pri sledovaní problematiky eremitského hnutia možno pozorovať isté impulzy z juhu, a to jednak kamaldulov (Sydow 1963, Kloczowski 1965) a neskôr vilermitov (Elm 1962, s. 108—119 a 1965), ktorí sa v roku 1256 pretvorili do samostatnej augustiniánskej rehole. Doklad tejto inkorporácie je doložený na lokalite Veľký Šariš (tamojší kláštor sa v r. 1278 spomína až ako jestvujúci a patrila „fratrum Gyllermitarum“ (CDH V, 2, s. 432). Reholu augustiniánov podporovali uhorskí králi hlavne medzi nemeckým obyvateľstvom (Bardejov, Hrabkov, Spišské Podhradie) z konca 14. storočia (Fallenbüchl 1943, s. 53-54).

Kultúrno-náboženským strediskom Spiša je od prvopočiatku Spišská Kapitula,, ktorej začiatky nesporne súvisia s dejinami benediktínov (podľa J. Kútnika [1982, s. 103—111] ešte „spred uhorského obdobia“; podobne uvažoval i Šmálik 1969, s. 126). V tesnej blízkosti opevneného komplexu kapitulských (biskupských) budov — v polohe Pažica — podarilo sa ešte v 70. rokoch odkryť základy opevneného kláštora s obytnými objektami, s baptistériom a sakrálnou stavbou, v ktorom sú evidentne doložené dve stavebné fázy: počiatočná z obdobia 11. storočia a ďalšia výrazná prestavba z druhej polovice 14. storočia. Výsledky archeologického výskumu (vedúci A. Vallašek) nie sú zatiaľ publikované, takže k vzájomnému historickému vzťahu s kapitulou nemožno zaujať meritórne stanovisko. V dohode spišského prepošta s podhradskými Sasmi z roku 1274 sa uvádza cesta (magna via) idúca povedľa „monasterium beati Martini“ k dedine Sasov v podhradí (Szentpetéry—Borsa 1961, 96, č. 2518). Pritom označenie „monasterium“ sa v tom čase rovnako vzťahovalo na kapitolu s uplatnením „vitae communis“, ako na to poukázali už viacerí bádatelia (Lalík 1962; Kloczowski 1961 a iní). Kult panónskeho svätca sv. Martina priniesli sem benediktíni, aj keď jeho výskyt v slovenských pomeroch možno stopovať v dvoch časových vrstvách. Pre poznanie celkovej sídelnej štruktúry tohoto sakrálneho miesta — mons saneti Martini — je žiadúci komplexný archeologický výskum opevneného areálu dnešných kapitulských stavieb, nakoľko — okrem odkrytej rotundy sv. Ondreja — tam existovala i „processionalis capella gloriose Virginis Marie“, čiže Radosnej P. Márie, doloženej rokom 1273 (Kútnik 1982, s. 105—106), ktorá bola zbúraná niekedy v 16. storočí. Stála na východnej strane dnešného katedrálneho kostola a vôkol nej sa rozkladal cintorín (spomína sa r. 1309.) V takomto vzťahu a korelovaním obidvoch opevnených komplexov bude možné zodpovedať na otázky, ktoré v tejto práci postulujeme. Na Spiši existoval ešte jeden benediktínsky kláštor v Štôle na úpätí Tatier, ktorý vznikol na začiatku 14. storočia a zanikol na samom začiatku 16. storočia. V roku 1314 schválil ostrihomský arcibiskup Tomáš II. založenie benediktínskeho priorátu „sub Monte Nivium (Snežným vrchom), qui cella beate virginis“ Menhardom, farárom „de villa Sueui“ a jeho príbuznými s podmienkou, že „prior tohoto miesta zostane pod rehoľnou disciplínou opátstva Hronského Sv. Beňadika s ostatnými tamojšími bratmi, a bude mu viazaný poslušnosťou...“ (Sedlák 1980, č. 1253, s. 531). Počas životnej existencie kláštora jeho predstavení nepretržite vystupujú v prameňoch ako priori (Trochta 1969, s. 126), takže filiálny vzťah k hronskobeňadickému opátstvu bol zachovaný. J. Kútnik z názvu obce Štola vydedukoval patrocínium kostola: „Stola Beatae Virginis“, čo vraj súvisí so sviatkom „Uloženia rúcha P. Márie“ (Kútnik 1982, s. 100—101; pozri aj Magyar Sion 1865, s. 518—519), ktorý sviatok šírili benediktíni. Jeho konštrukcia v prameňoch nemá opory, nakoľko v konfirmačnej listine z roku 1314 sa miesto na vybudovanie kláštora bližšie neuvádza, ibaže je to „na území Spiša pod Snežným vrchom“ (sub monte Nivium, t. j. Vysoké Tatry). V roku 1330 sa spomína prior „capelle beate virginis de Stoly; v roku 1333 „fratres de Stahl“ (Trochta 1969, s. 126), pričom názov je najskôr baníckej a nie benediktínskej proveniencie. Z rozrúbeného kláštora, ktorý stal na okraji dnešnej obce (poloha „Na kláštore“), pochádza niekoľko kamenných architektonických detailov (prevážne

ostení okien), dnes uložených na fare v Batizovciach (Ruttkey — Slivka 1985, s. 343, obr. 3; Houdek 1948).

V rámci kolonizačnej politiky kráľa Ondreja II. (1205 — 1235) boli na hranici kráľovstva zakladané viaceré kláštory, hlavne cisterciácke (u nás Bardejov a v roku 1223 v Spišskom Štiavniku ako filia malopoľského Wachocku v línii Morimundu (Slivka 1991, tam ost. lit.). Kráľove snahy po organizovaní moci smerovali k vysokým politickým cieľom, ktoré započal už jeho otec Béla III. Zahraničné a dynastické vzťahy kráľovského dvora našli spoľahlivú oporu v sňatku s kráľovnou Gertrúdou z kniežacej rodiny Andechs z Meránu (ešte v roku 1199 — Bosí 1967b). Istú analógiu možno pozorovať v manželstve jej sestry — sliezskej svätice Hedvigny s Henrikom Bradatým, ktoré bolo typické v tom zmysle, že spájalo mladých príslušníkov aristokracie v záujme tak okamžitých politických cieľov, že v prameňoch niet náznaku istej politickej hry. Boj o uhorskú korunu s vlastným bratom Imrichom, ale aj proti jeho synovi Ladislavovi III. skončil v roku 1205 víťazstvom Ondreja. Ten udelil príbuzným a spojencom svojej ženy rozsiahle majetky a dôležité úrady. V najstaršej písomnej správe týkajúcej sa územia Spiša z roku 1209 (CDS I. zv., nr. 154) kráľ Ondrej II. potvrdil majetky bamberškého biskupa Ekberta medzi „snežnými horami“ (Vysokými Tatrami), riekou Poprad a osadou Isac (Žakovce) spišskému prepoštovi a jeho sestre. Cez bamberšké kontakty možno pozorovať rýchly kolonizačný rozvoj v oblasti Sliezska (v roku 1202 fundácia kláštora v Trzebnici ako rodinného mauzolea — Mencl 1977) a následne v oblasti Spiša (fundácia štiavnického kláštora mala podobný zámer — ako posledné miesto odpočinku kráľovnej Gertrúdy). Gertrúdin brat Berthold sa stal kaločským arcibiskupom, ale aj bánom chorvatským a slavonským, ďalej sedmohradským vojvodom (Bosí 1967b). V Kaloči započal výstavbu katedrály, kde vplyv materského Bamberku je tu evidentný, ako i na ďalších stavbách v Uhorsku (Marosi 1984, s. 171), rovnako ako v Sliezske (Kutzner 1969).

Cisterciácky kláštor v Štiavniku na Spiši vznikol z kráľovskej iniciatívy, ako filia malopoľského Wachocku (Vencko 1927, Slivka 1991). Jeho rozsiahly majetkový komplex sa rozkladal na severnom úpätí Kráľovej hole, v povodí horného toku Hornádu s rozlohou asi 290 km² (mapa majetkov u Slivka 1991, obr. 2). Aj keď dejiny opátstva sú náležite spracované (hlavne Vencko 1927), podobu kláštora zatiaľ nepoznáme. Konfigurácia v teréne ukazuje, že svojimi dimenziami (cca 70 x 50 m) kopiroval materský kláštor vo Wachocku, odkiaľ bol obsadený mníšskou kolóniou.

Vplyv cisterciátov na vidiecku sakrálnu architektúru, ale i na katedrálne stavby v Sp. Kapitule a v Sp. Vlachoch si vyžadujú samostatné spracovanie. Cez bamberšké vzťahy nastáva rýchly kolonizačný rozvoj na Spiši, čo možno pozorovať aj na dynamickom rozvoji vlastnej siete farských kostolov na Spiši (pozri Kórmendy 1986). Ekbert bamberšký mal úzke vzťahy s veľkým majstrom nemeckých rytierov, ale aj templárov, o ktorých sú na Spiši len literárne zmienky romantického dejepisectva (napr. Spišský hrad, Kežmarok, Huncovce, Spišská Teplica a iné). V rámci sídelnej štruktúry Spiša predstavovali saskí prisťahovalci teritoriálne nekompaktne obyvateľstvo, ktoré s pôvodným obyvateľstvom spolunažívalo bez sebaväčších konfliktov (spory sú doložené pri vyberaní cirkevných poplatkov). Faktom zostáva, že celý rad novovznikajúcich kláštorov na Spiši sa udiala prostredníctvom nemeckých cirkevných hodnostárov alebo svetských šľachticov (napr. už spomenutý benediktínsky kláštor v Štôle, dva kartuziánske kláštory na Skale útočiska a v Lechnici, ale aj rehoľný dom antonitov v Dravciach). Rehoľný dom (hospital) antonitov v Dravciach bol podľa Hainovej Levočskej kroniky založený v roku 1288 a nachádzal sa východne od dnešného kostola sv. Alžbety, pôvodne sv. Antona pustovníka. V stredoveku bol sídlom uhorskej provincie — preceptúry (Köszeghy 1930, s. 7, 12; Mischlewski 1976, s. 196). Z faktu, že rehoľníci sa v prameňoch spomínajú ako „eruciferi“, J. Vencko (1927, s. 289) založenie kláštora pripísal templárom a J. Kútnik na základe výskytu

pôvodného patrocínia kostola predpokladá staršiu eremitskú tradíciu, ktorú zdôvodňuje aj tým, že rehoľa antonitov vznikla v roku 1095, ale rehoľou podľa pravidiel sv. Augustína sa stala až roku 1288 (Kútnik 1970, s. 21 — údaj prevzal zo Špirkových Cirkevných dejín). Podľa rádového historika Falcoa už v roku 1210 sa rehoľa antonitov organizačne stabilizovala a s pápežským uznaním v roku 1245 sa antoniti konštituovali ako plnoprávna rehoľa podľa pravidiel sv. Augustína (podrobne Mischlewski 1976, s. 39,41 —47). Laické bratstvo od svojho vzniku v r. 1095 bolo v úplnej závislosti na benediktínskom prioráte v Saint-Antoine (Francúzsko) a v živote viac-menej v modifikovanej podobe uplatňovali regulu sv. Benedikta z Nurzie. Preceptória pre Uhorsko so sídlom v Dravciach bola vyčlenená z nemeckého Memmingenu, kde rehoľný dom vznikol už v roku 1191 (Mischlewski 1976, s. 201). Pred usadením sa antonitov v Dravciach pravdepodobne existoval tam hospic, a to na hlavnej ceste z Levoče smerom na západ, kde zároveň vznikla kráľovská služobnícka osada — Dracarii nostri, doložená rokom 1263 (Kútnik 1970, s. 22; Slivka 1990, s. 95n.). Z prícestného útulku, využívaného aj kráľovskou suitou pri poľovačkách, vznikol rehoľný dom (príklady po celej Európe v zborníku príspevkov *Gastfreund, Tavernē und Gasthaus im Mittelalter*. Wien 1983; tiež Slivka 1990, lit. v pozn. 131 a Sedlák 1989) a v jeho tesnej blízkosti bol postavený kostol, ktorý prestavali v 14. storočí (Žáry 1986, s. 57 a 264).

Pri sledovaní frekvencie kultov eremitskej proveniencie je potrebné vychádzať z konkrétnych historických daností prostredia, v ktorom sa udomáňovali, často aj pod vplyvom donátorov, či už svetských alebo cirkevných. Príkladom (okrem už spomenutého sv. Jána Krstiteľa, ktorý sa stal patrónom johanitov, ale i kartuziánov) je sv. Egid, ktorému je zasvätený kostol v Poprade a v Bardejove. Dedikácia sa udiala v 13. storočí a nepochybné pod vplyvom cistercitov. Uplatňovanie historickej deduktívnej metódy v tomto prípade vedie k scestiu (porovn. Kútnik 1982). Tak aj v prípade stopovania kultu sv. Antona pustovníka (Kútnik 1966, 1969, 1970 a 1982). Kútnikovu explikáciu, a to aj vzhľadom na doterajšie archeologické pozorovania (napr. Poprad-Stojany, Spišská Belá, Červený kláštor) berieme s patričnou obozretnosťou.

Archeologický výskum Lechnického kartuziánskeho kláštora pri Dunajci (dnešný Červený kláštor) nie je ukončený (Čaplovič 1977) a dodnes nepoznáme podobu, ale ani radovú príslušnosť predchodcu kláštora, t. j. pred rokom 1319. Keď v roku 1344 kráľ Ľudovít poveril Jágerskú kapitolu reambulovať majetok kartuziánov v Lechnici, v jej úradnej relácii sa hovorí o rozostavanom kláštore na mieste, ktoré sa volá Kláštorisko (unum locum Monusturhel) a v staršej správe z roku 1326 toto miesto nesie názov „Vallis s. Antonii prope Donaycs" a sám kláštor zasa „domus Vallis s. Antonii" (doklady u Kútnik 1966, 1982, s. 101 —102). Treba však poznamenať, že vo vývojovej fáze každého kláštora možno pozorovať počiatočnú fázu vo forme provizória. Na príklade viacerých západoeurópskych stavieb, ale i prvých archeologických zistení na území Čiech (Ostrov u Davle, Sázava) a Maďarska (Bakonybél) vidno, že v počiatočnej fáze to boli výlučne drevené stavby, ktoré boli nahradené kamennými až po vyše storočnej životnej existencii komunity (príklady uvádza Sommer 1991). Fundáciu pre nový kláštor kartuziánov v Lechnici dal magister Kakaš (Gallus) v roku 1319, keď zo svojho majetku vydělil 62 lánov a daroval kartuziánom z materského kláštora na Skale útočišťa, aby stavbu realizovali. So stavbou „nového domu" v doline sv. Antona súhlasil aj generálny prior kartuziánov ešte v roku 1308 (Sedlák 1980, č. 577 a 578), nakoľko zakladateľ mag. Kakaš bol rok predtým odsúdený za vraždu a na znak pokánia mal nechať odslúžiť 4 000 omší v šiestich kláštoroch (Sedlák 1980, č. 465, s. 214; porovnaj interpretáciu J. Kútnika 1966, s. 181). Ovšem prior zo Skaly útočišťa najprv nesúhlasil so založením ďalšieho kláštora na Spiši (Zadnikar 1983, s. 314) z dôvodov ekonomických, čo mag. Kakaš neskôr vyriešil majetkovými donáciami. Tak prior Martin zo Skaly útočišťa vyslal „stavbyvedúceho" P. Jána, ktorý výstavbu nového kláštora zahájil po roku 1320. Reambulačná listina z 5. dec. 1344 konštatuje,

že „miesto Monusturhel, na ktorom tenže Ján (prior kláštora) a jeho (rehoľní) bratia z väčšej často rozostavali, ale ešte nedokončili kamenný kláštor“, pričom ďalej spomína, že sú tam dve drevené kaplnky a dva mlyny (Anj. okm. IV. s. 471 -476 /č. 284/; Kútnik 1966, s. 183).

Stavebným monastickým predchodcom — domus vallis s. Antonii mohol byť hospodársky dvor (grangia) cisterciatského opátstva v Ludzimierzu (dnes v Poľsku — Pietrusiński 1990, s. 27). Názov údolia, ale aj konkrétna lokalizácia je analogická a charakteristická pre viaceré cisterciatské kláštory po celej Európe (Meer 1965).

Materský kláštor na Skale útočiska (nad obcou Letanovce) bol založený v roku 1299 v tesnej blízkosti refugiálnej pevnosti, postavenej v 13. storočí. Podľa kronikárskeho záznamu pred príchodom kartuziánov existoval tam sakrálny objekt (ecclesiam intra etiam muros — Slivka 1988, s. 426). Jednohektárový kláštorový komplex je archeologicky viac-menej prebádaný a čiastočnou pamiatkovou úpravou aj prezentovaný verejnosti. Výsledky dlhodobého výskumu zatiaľ nie sú súborne publikované, iba parciálne (Slivka 1988, 1990).

V kartografii stredovekých rehoľných domov na Spiši sa v staršej literatúre často pertraktujú lokality Kežmarok, Lubica, Huncovce, Richnava, Spišská Teplica, ale aj zaniknutý Šoldov, ktorých väzba na křížovnické řehole (neopodstatnená templárska tradícia) si v budúcnosti zaslúži samostatné spracovanie. Naše úvahy v prípade Kežmarku a Huncoviec, kde prítomnosť johanitov je len nepriamo doložená (Slivka 1989), evokujú k ďalšiemu municiónnemu bádaniu. V tomto smere sme i naďalej odkázaní predovšetkým na terénny archeologický výskum. Z křížovnických řeholí treba spomenúť i kanonickú reholu Strážcov Sv. Hrobu (tzv. božohrobcov), ktorí výmenou majetkov v roku 1313 sa dostali zo Šariša do Lendaku a časom spravovali i kostol sv. Alžbety v Kežmarku (od roku 1368 — Vojtas 1967; Reychman 1964) a podľa J. Žáryho (1986, s. 50 a pozn. 16 na s. 280) od konca 13. storočia aj v Lubici.

Z obsiahleho súboru otázok spojených so štúdiom kláštorov bol zatiaľ najmenej sledovaný problém vzťahu kláštorných komunit k mestskému prostrediu, hlavne pri sledovaní časového vzťahu medzi založením kláštora a vznikom mesta. Tomuto prostrediu totiž organizačne, ale i obsahom svojho poslania a ekonomickou nenáročnosťou vyhovovali mendikantské řehole — minoriti a dominikáni. Aj keď sa v priebehu stredoveku na území Spiša etablovalo viacero sídlištných útvarov do mestského organizmu, prítomnosť týchto řeholí je fakticky doložená len v troch prípadoch: minoriti v Levoči so svojou filiou v Spišskej Novej Vsi (v rokoch 1316—1433 — Karácsonyi 1922, s. 117, 198—199) a dominikáni v Gelnici, doložení až v 15. storočí (Pfeiffer 1917, s. 39; Horváth 1916, s. 188). Pozornosť historikov (Špirko 1940), ale predovšetkým historikov umenia bola venovaná minoritskému kláštoru v Levoči (Bureš 1967; Žáry 1986, s. 33—39; Urbanová 1986), ktorý svojou tektonickou a tvaroslovnou skladbou predstavuje najkrajšiu kláštornú architektúru na území Slovenska z druhej štvrtiny 14. storočia. V procese urbanizácie mesta jeho lokalizácia zachováva štandardný úzus, avšak doposiaľ nie je náležitě vysvetlená koexistencia ďalšieho kláštorného chrámu, odkrytého v roku 1978 južne od mesta, v polohe Vojenské cvičisko (Javorský 1981). Samotný kláštor nebol odkrytý. Vzjomný korelatívny vzťah obidvoch stavieb si preto vyžaduje patričné zdôvodnenie.

Až by sme mali v krátkosti rezumovať výsledky nášho bádania, jednoznačne z nich vyplýva potreba ďalšieho monasteriologického výskumu orientovaného na tie otázky — ale aj lokality — ktoré sme v príspevku nastolili. V projekte bádania má archeológia nezastupiteľné miesto. Vďaka nej sa práve na tomto území podarilo preskúmať viaceré monastické stavby, ktoré v štruktúre osídlenia Spiša, v jeho kultúrno-politicko-sociálnom živote zohrali svoju historickú úlohu a prispeli tak k jeho mnohotvárnemu obrazu, obdivovanému celým kultúrnym svetom.

Literatúra

- BEŇKO, J., 1985: Osídlenie severného Slovenska. Košice.
- BORSA, L., 1961: *Regesta regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica* II/2—3. Budapest.
- BOSL, K., 1967a: EPHMOE — eremus. Begriffsgeschichtliche Bemerkungen zum historischen Problem der Entfremdung und Vereinsamung des Menschen. In: *Polychordia* Bd. II. Amsterdam, s. 73—90.
- 1967b: Europäischer Adel im 12./13. Jahrhundert. In: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* Bd. 30, s. 20—52.
- BUREŠ, J., 1967: Postup stavby minoritského kostola v Levoči. In: *Ars* 1, s. 152—158.
- CDH — *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I—XI. ed. G. Fejér. Budae 1829—1844.
- CDS1 — *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. 1. zv. ed. R. Marsina, Bratislava 1987.
- ČAPLOVIČ, D., 1977: Príspevok k dejinám Červeného Kláštora. In: *Historica Carpatica* 8, s. 155—191.
- DEDEK, C. L., 1889: *A karthusiak Magyarországon*. Budapest.
- ELM, K., 1962: *Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens*. Köln—Graz.
- 1965: Italianische Eremitengemeinschaften des 12. und 13. Jahrhunderts. In: *L'Eremitismo in occidente nei secoli XI e XII*. Miláno, s. 491—559.
- 1987: Elias, Pauks von Theten und Augustinus als Ordensgründer. Ein Beitrag zur Geschichtsschreibung und Geschichtsdeutung der Eremiten — und Bettelorden des 13. Jahrhunderts. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtstewusstsein im späten Mittelalter*. Sigmaringen, s. 371—397.
- FALLENBÜCHL, F., 1943: *Az Ágostonrendiek Magyarországon*. Budapest.
- FEKETE, N. A., 1934: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest.
- GNÄDINGER, L., 1972: *Eremitica*. Studien zur altfranzösischen Heiligenvita des 12. und 13. Jahrhunderts. Tübingen.
- GOLOMBAS, G. M., 1961: *Paradis et Vie angélique*. Paris.
- GRUNDMANN, H., 1963: Deutsche Eremiten. Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter (10.—12. Jahrhundert). In: *Archiv für Kulturgeschichte* 45, s. 60—90.
- GYÖNGYÖSI, G., 1988: *Vitae fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremitaie*. edit. F. L. Hervay. Budapest.
- HORVÁTH, S., 1916: *A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből*. Budapest.
- HOUDEK, I., 1948: Stölsky kláštor. In: *Slovensko* r. 13, č. 5-6, s. 134—135.
- CHALOUPECKÝ, V., 1923: *Staré Slovensko*. Bratislava.
- JAVORSKÝ, F., 1986: Záchrané výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš AÚ SAV. In: *AVANS v roku 1985*, Nitra, s. 108—118.
- 1981: Záchraný výskum románskeho kostola pri Levoči. In: *Štud. zvesti AÚ SAV* 19, s. 97—112.
- KARÁCSONYI, J., 1922: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. zv. Budapest.
- KISBÁN, E., 1938: *A Magyar pálosrend története*. I. zv. Budapest.
- KLOCZOWSKI, J., 1961: *Vita communis kléru w XI—XII wieku*. In: *Roczniki Humanistyczne* 10, s. 5—40.
- 1965: L'éremitisme dans les territoires Slaves occidentaux. In: *L'Eremitismo in occidente nei secoli XI e XII*. Miláno, s. 330—354.
- KOVÁCS, B., 1987: *Az Egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger.
- KÖRMENDY, A., 1986: A falusi plébániák a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája. In: *Muvelodéstörténeti tanulmányok a magyar középkoról*. Budapest, s. 117—157.
- KÖSZEGHY, E., 1930: *Die Denkmäler der Antoniter in Drautz (Zips)*. Kesmark.
- KÚTNIK, J., 1966: K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštora pri Dunajci. In: *Nové obzory* 8, s. 176—194.
- 1969: O pôvode pustovníka Svorada (K počiatkom kultúrnych dejín Liptova). In: *Nové obzory* 11, s. 5—122.
- 1970: Benediktínsko-eremitské tradície v Popradskej a Homádskej kotline. Rukopis.
- 1982: Benedictine Missionaries in Slovakia in the 9th—11th Centuries. In: *Slovak Studies (Cleveland-Rome)*, r. XXII, s. 79—131.
- KUTZNER, M., 1969: *Cysterska architektúra na Šlasku w latach 1200-1330*. Toruń.
- LALIK, T., 1962: *Zagadnienie „vitae communis” kapitul polskich XII. w*. In: *Wiek i érednie*. Prace ofiarowane T. Manteufflowi. Warszawa, s. 99—110.
- LECLERQ, J., 1961: *Monachisme et pérégrination du IX- au XII- siècle*. In: *Studia Monastica* 3, s. 33—52.
- 1963: L'éremitisme en occident jusqua Fan mil. le Millénaire du mont Athos 963—1963. *Études et Mélanges I. Chevetogue*, s. 161—180.
- MAROSI, E., 1984: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest.

- MEER van, F., 1965: Atlas de l'ordre cistercien. Amsterdam—Bruxelles.
- MENZEL, L. J., 1977: Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts (Studien zum Urkundenwesen, zum Siedlungs-, Rechts- und Wirtschaftsgeschichte einer ostdeutschen Landschaft im Mittelalter). Würzburg.
- MIKULOVA, M., 1992: Paulínský kláštor v Horných Lefantovciach (1369-1526). Diplomová práca.
- MISCHLEWSKI, A., 1976: Grundzüge der Geschichte des Antoniterordens bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts. Köln—Wien.
- PFEIFFER, N., 1917: A Dominikosrend magyar zárdainak vázlatos története. Kassa.
- PIETRUSIŃSKI, J., 1990: Les cisterciens en Pologne. Varsovie.
- RATKOŠ, P., 1971: O najstarších pečatiach Bojníc a Liptovskej Sielnice. In: Hist. časopis 19, s. 592-596.
- REYCHMAN, J., 1964: Klasztor w Lendaku i jego dawna przynależność do opactwa Miechowskiego. In: Nasza przeszłość 19, 33—60.
- RUTTKAY, A.-SLIVKA, M., 1985: Cirkevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji Slovenska v stredoveku. In: Arch. historica 10, s. 333—356.
- SEDLÁK, V., 1980, 1987: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Tom. I a II. Bratislava.
- 1989: Hostinec, hospoda a krčma na Slovensku v stredoveku. In: Dedinská krčma z obdobia feudalizmu a kapitalizmu. Bratislava, s. 14—28.
- SLIVKA, M., 1988: Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji. In: Arch. historica 13, s. 423—439.
- 1989: Príspevok k lokovaniu mesta Kežmarok. In: Arch. historica 14, s. 181—190.
- 1990: Vita contemplativa ako protiklad k vita activa (Kartuzie hornonemeckej provincie). In: Arch. historica 15, s. 151-173.
- 1990: Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty. In: Slovenská numizmatika 11, s. 83—112.
- 1991: Cisterciiti na Slovensku. In: Arch. historica 16, s. 101—117.
- SOMMER, P., 1991: První dvě století benediktinských klášterů v Čechách. In: Studia mediaevalia Pragensia II, s. 75—100.
- SYDOW, J., 1963: Probleme der Camaldulensischen Ostmission. In: Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters. Darmstadt, s. 146—155.
- ŠMÁLIK, Š., 1969: Stretnutie Východu so Západom v Spišskej Kapitule. In: Kalendár gréckokatolíkov na rok 1970. SSV Trnava, s. 124-127.
- ŠPIDLÍK, T., 1983: Spiritualita kresťanského Východu. Rím.
- SPIRKO, J., 1940: Starý kláštor minoritov v Levoči. Martin.
- TROCHTA, J., 1969: Stredoveké farnosti Spišskej stolice. Rukopis v HÚ SAV.
- URBANOVA, N., 1986: Levoča — kláštor minoritov. In: Pamiatky a príroda č. 1, s. 21.
- VENCKO, J., 1927: Dejiny štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok.
- 1941: Z dejín okolia Spišského hradu. Sp. Podhradie.
- VOJTAS, J., 1967: Z minulosti křížovnického prepoštstva v Lendaku. In: Vlastivedný zborník Spiš 1, s. 57-87.
- ZADNÍKAR, M., 1983: Die Kartäuser. Der Orden der schweigenden Mönche. Köln.
- ŽÁRY, J., 1986: Dvojľodové kostoly na Spiši. Bratislava.
- 5ALKOVSKÝ, P., 1982: K počiatkom slovanského kostrového pohrebného rítu na severovýchodnom Slovensku. In: Metodologické problémy československé archeologie. Praha, s. 134—136.

Zusammenfassung

Mittelalterliche Klosterkommunitäten in Zips und ihre Bedeutung für die Besiedlungsstruktur

Die erste Frage mit der sich der Verfasser befaßt ist die Christiniasierung des Zipsgebiets. Es gibt nur sporadische Hinweise, daß das Christentum schon in der Zeit des Großmährischen reiches in dieses Gebiet vorgedrungen ist. Diese Möglichkeit unterstützen die Funde vom Burgwall Čingov und event. die topographischen Namen Mnich (Mönch) und Mnišek (Mönchen). Diese Ortsnamen können aber auch später sein und man verbindet sie mit der Tätigkeit der Benediktiner. Der Verfasser ist der Meinung, daß die Ortsnamen nicht unbedingt mit der Tätigkeit der Mönche übereinstimmen müssen.

Im Rahmen der Kolonisationstätigkeit des Königs Andreas II. (1205—1235) wurden an der Grenze mehrere Klöster überwiegend Zisterzienser gegründet. In Zips waren es Ortschaften Bardejov, Spišský Štiavnik. In der letztgenannten Stadt entstand das Zisterzienser Kloster aus der königlichen Initiative und zwar als eine Filiale des Klosters in Wachock. Wie dieser Kloster ausgesehen hat wurde bisher durch archäologische Grabungen nicht festgestellt. Eine Reihe von

Klöstern wurde in Zips von der hohen Geistlichkeit und Adligen der deutschen Herkunft gegründet. Z. B. Benediktiner Kloster in Stole, 2 Kartäuserklöster und verschiedene Klosterhäuser.

Die ersten Bauten der Klöster kann man als Provisorien bezeichnen. Es waren überwiegend hölzerne Bauten und erst später hat man die Klosterbauten aus Stein gebaut.

Zu den archäologisch erforschten Klöstern gehört Kartäuserkloster auf dem „Felszuflucht“ im Kataster der Gemeinde Letanovce. Dieser Kloster wurde im Jahr 1299 gegründet. Das Kloster wurde im Jahr 1433 von den Hussiten niedergebrannt. Die Mönche kamen noch einmal zurück und haben das Kloster wieder erbaut. Sein Ende fand das Kloster in der Hälfte des 16. Jahrhunderts.

Zum Schluß betont der Verfasser, daß die Erforschung der mittelalterlichen Klöster auch eine der Aufgaben der Archäologie des Mittelalters ist.